

УДК 159.92

DOI: 10.31499/2307-4914.19.2019.174001

ТЕХНІКА ПОСТАНОВКИ ЗАПИТАНЬ – ІНСТРУМЕНТ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Русавська Світлана, викладач, КВНЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка».

ORCID: 0000-0001-9802-5377

E-mail: rusavskasvitlana@gmail.com

Михайловська Надія, викладач, Уманський медичний коледж.

ORCID: 0000-0001-6085-0523

E-mail: mih.nana17@gmail.com

У статті порушено проблему постановки запитань на уроках в загальноосвітній школі. Автор розглядає сутність поняття «питання вчителя», особливості та місце питань учителя в дидактичній системі, основні умови ефективного застосування питань на уроках. Описано техніку постановки запитань, що базуються на створеній Б. Блумом таксономії навчальних цілей по рівням пізнавальної діяльності учнів. Серед них: прості питання; уточнюючі питання; питання-інтерпретації; оцінюючі питання; творчі питання; практичні питання.

Ключові слова: питання вчителя, техніка постановки запитань, особливості питань учителя, функції питань учителя, типи питань, учні загальноосвітньої школи, таксономія навчальних цілей, пізнавальна діяльність.

QUESTIONING TECHNIQUE IS PEDAGOGICAL MASTERY OF A MODERN TEACHER

Rusavska Svitlana, teacher, Uman Taras Shevchenko Humanitarian and Pedagogical College.

ORCID: 0000-0001-9802-5377

E-mail: rusavskasvitlana@gmail.com

Mykhailovska Nadiia, teacher, Uman Medical College.

ORCID: 0000-0001-6085-0523

E-mail: mih.nana17@gmail.com

The article deals with the problem of questioning at the lessons in general education secondary school. The purpose of the article is to study the types of teaching methods in school during the teaching and communicative activities of the teacher.

Based on the analysis of the linguistic-logical definitions of the concept of “question”, the content of the concept “teacher’s question” it was discovered that: on the one hand, it is a type of sentence, expressing an appeal for information and requiring an answer, and, on the other, a form of thinking that includes the source information about the object, expressed in the preconditions of the question.

Investigated: functions of the teacher’s questions (cognitive (generating students’ reproductive and productive cognitive processes), service (feedback, inducing students to mental activity, regulating their behavior, checking their readiness for the lesson), didactic (awareness of the level of knowledge, skills, students’ skills); the place of the teacher’s questions in the didactic system, which is determined by their

didactic essence; the main conditions for implementing these aspects: general teacher's knowledge of the question, teacher's knowledge of the subject, method Exact knowledge of rules and requirements for teachers in asking questions at the lesson.

Having analyzed theoretical researches on the problem of "teacher's questions", its linguistic-logical definitions and taking into account the didactic characteristics of the investigated concept, there is an essence, features, functions and place of the teacher's question in the didactic system. Characterized by six types of questions that build the skills of critical thinking, teach students to interpret information, analyze ideas, build hypotheses, defend their point of view, and so on.

The survey methodology is based on the creation of a taxonomy of educational goals by the well-known American psychologist and teacher B. Bloom at the levels of cognitive activity of students: memory, understanding, application, analysis, synthesis and evaluation. According to the mentioned learning goals, there are six types of questions that form critical thinking skills, teach students to interpret information, analyze ideas, build hypotheses, defend their point of view, etc.: simple questions (memorization, acquiring knowledge (information)); clarification of questions (understanding of information); interpretation of questions (use, application of information); question of evaluation (analysis); creative questions (synthesis); practical questions (assessment).

Keywords: *teacher's questions, questioning technique, peculiarities of the teacher's questions, teacher's functions, types of questions, general secondary school students, taxonomy of educational goals, cognitive activity.*

Сучасна епоха – це час відкритого діалогу, конструктивного співробітництва, інтеграції виробництв і спільнот. Все більше актуалізується така компетенція як соціальна комунікативність, яка передбачає вміння слухати і домовлятися; брати участь у колективному обговоренні проблем; інтегруватися в групи і будувати взаємодію, знаходити і оцінювати альтернативні способи вирішення конфлікту, приймати відповідальні рішення. У зв'язку з цим, постає необхідність у вмінні доцільно, точно, грамотно, коректно формулювати запитання не тільки співрозмовнику, а й самому собі. Особливої актуальності дана проблема набуває в контексті навчання школярів, де правильно поставлені питання «запускають» механізми активного пошуку, мислення, продуктивної діяльності. Від уміння вчителя ставити питання залежить оптимізація процесу розвитку пізнавальної активності і самостійності учнів закладів загальної середньої освіти, їх здатність швидко знаходити і обробляти інформацію, виявляти ініціативу, взаємодіяти з іншими людьми.

Масове, але в той же час стихійне використання педагогами запитань на уроках пояснює виняткову важливість і необхідність дослідження «питання», як функціонального елемента педагогічної діяльності вчителя, що включає навчальний та комунікативний аспекти.

Питанням як формою думки, типом речення, проблемою в сучасній науці займалися Л. Авер'янов, Ш. Амонашвілі, О. Ахманова, В. Берков, С. Бризгалова, В. Виноградов, Н. Голубєва-Монаткіна, С. Дятлова, В. Заботін, Ю. Зуєв, В. Моїн, Г. Овчинніков, В. Полонський, І. Родак та ін.

Ц. Йотов, В. Кан-Калик, В. Кольцова, О. Леонтьєв, Ф. Лімантов, Б. Ломов, Л. Шустова та ін., досліджуючи закономірності процесу спілкування, його структуру, вказували на значення питань як структурних елементів в акті спілкування.

М. Бахтін, В. Біблер, А. Брушлинський, А. Візгіна, Т. Вострікова, В. Давидов, Дж. Дьюї, Д. Ельконін, С. Курганов, Г. Кучинський, К. Мешалкіна, Л. Петерсон, Л. Радзіховський, А. Фурман, Є. Ширяєв та ін., займаючись проблемою діалогу, діалогічного мислення, торкалися питань учителя з позиційного місця, ролі і функції в

теорії діалогу. Відомі логіки, лінгвісти, психологи і педагоги: Ю. Бабанський, Г. Балл, І. Лернер, М. Махмутов, М. Скаткін, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші – розглядали окремі аспекти питання, проте, не звертались до системного різноманіття його зв'язків і відносин.

Важливими є наукові здобутки щодо класифікації питань, а також прийомів формування вміння ставити запитання, запропоновані психологами та соціологами А. Гіном, Б. Блумом, Л. Авер'яновим, І. Загашевим, О. Савенковим та ін. Низка вітчизняних та зарубіжних науковців (І. Векслер, О. Грединарова, В. Конєва, А. Кінг, А. Ліпкіна, Р. Смід та ін.), через вміння ставити запитання розглядали актуальні проблеми формування дослідницького та критичного мислення особистості.

Мета статті – дослідити види технік постановки запитань на уроках у школі в процесі навчальної та комунікативної діяльності вчителя.

Відомо, що навчання в школі закладає основи подальшого формування особистості, її навчально-пізнавальної діяльності, фундамент для подальшого інтелектуального, естетичного, морального, фізичного виховання, для формування соціальних відношень і відношень людини до природи. Тому не слабшає інтерес до проблеми пошуку ефективних педагогічних засобів навчання, розвитку, виховання у закладі загальної середньої освіти, до більш детального, поглибленого вивчення і переосмислення вже відомих методів, форм, засобів педагогічної діяльності.

У процесі навчання дидактика виділяє три напрямки, які пов'язані в єдину цілісну систему: 1) зміст освіти; 2) діяльність вчителя (викладання); 3) діяльність учня (навчання). Взаємодія і взаємозв'язок цих напрямків забезпечується, з одного боку, системоутворюючим фактором процесу навчання (його цілями), з іншого боку – рушійними силами процесу пізнання (протиріччями навчально-виховного процесу), одним з яких є суперечність між знанням і незнанням. Усвідомлене і сформульоване у вигляді питання протиріччя є «тією силою, яка рухає цілі області знання» [8].

Звичність питань на будь-якому етапі педагогічної діяльності вчителя та етапі уроку, їх багатофункціональність, дозволяють висловити твердження, що питання є однією з основних одиниць педагогічного процесу. За словами Д. Горського [4], вивчення дійсності, вирішення тих чи інших проблем, завдань передбачає обов'язкову постановку питань. С. Рубінштейн бачить у питанні «першу ознаку початку роботи думки і зародження розуміння» [9]. За висловом відомого педагога Ш. Амонашвілі «Питання, що задається педагогом дітям, – це клітинка не тільки методики, але і всієї педагогіки. Якщо розглянути його під мікроскопом, можна пізнати в ньому всю спрямованість процесу навчання, характер відносин педагога з учнями; можна пізнати самого педагога, бо питання – це почерк його педагогічної майстерності» [2].

З аналізу лінгвістично-логічних визначень поняття «питання» (Л. Авер'янов, В. Берков, В. Заботін, Б. Блум), з урахуванням його дидактичних характеристик (О. Савенков, К. Ушаков, А. Гін) нами виявлено зміст поняття «питання вчителя». Так, *«питання вчителя» – з одного боку, це тип речення, що виражає звернення за інформацією та вимагає відповіді, а з іншого – форма мислення, що включає вихідну інформацію про об'єкт, виражену в передумовах питання.*

Н. Ісакова [7] виділяє особливості, функції та місце питань учителя в дидактичній системі. На її думку, *особливості питань учителя полягають у цілісній єдності лінгвістичного, логічного, психологічного, гносеологічного, дидактичного*

аспектів питання; у взаємозв'язку формальної і змістовної сторін питань учителя, що визначає їх особливу природу; в подвійності природи питань учителя (як форми думки і як засобу спілкування).

Функціями питань учителя на уроках є: пізнавальна (породження репродуктивних і продуктивних пізнавальних процесів учнів); службова (здійснення зворотного зв'язку, спонукання учнів до розумової діяльності, регулювання їх поведінки, перевірка їх готовності до уроку); дидактична (пізнання рівня знань, умінь, навичок учня).

Місце питань учителя в дидактичній системі визначається їх дидактичною сутністю. З цього погляду запитання вчителя є: елементами уроку як самостійної дидактичної категорії; елементами дидактичної системи (прийомами в складі методу навчання).

Основними умовами реалізації зазначених аспектів є: загальнонаукове знання вчителя про питання; педагогічне знання вчителя про питання; методичне знання вчителем правил і вимог використання прийомів питання на уроці [7].

Нижче пропонуємо розглянути систему питань, що базується на створеній відомим американським психологом і педагогом Б. Блумом таксономії навчальних цілей по рівням пізнавальної діяльності учнів: запам'ятовування (*remembering*), розуміння (*understanding*), застосування (*application*), аналіз (*analysis*), синтез (*synthesis*) та оцінка (*evaluation*) [11].

Відповідно до зазначених навчальних цілей існують шість типів питань, які формують навички критичного мислення, вчать учнів інтерпретувати інформацію, аналізувати ідеї, будувати гіпотези, відстоювати власну точку зору тощо: *прості питання* (запам'ятовування, здобуття знань (інформації)); *уточнюючі питання* (розуміння інформації); *питання-інтерпретації* (використання, застосування інформації); *оцінюючі питання* (аналіз); *творчі питання* (синтез); *практичні питання* (оцінювання).

Так, *прості питання* – це питання, на які можна дати однозначну відповідь – «так», «ні», назвати точну дату, ім'я, число, тобто відповіді, які вимагають знання фактичної інформації. Такі питання доцільно використовувати при традиційних формах контролю: на заліках, у тестах, при проведенні термінологічних диктантів тощо. Відповіді учнів дозволяють судити про ступінь засвоєння програмового матеріалу, враховуються при виставленні оцінок. Відповіді на прості питання знає вчитель, вони є в навчальних посібниках. Якщо знання не використовуються, вони швидко забуваються, тому доцільніше пам'ятати, де можна отримати необхідні відомості, а не зазубрювати їх механічно. Прикладами таких питань є: «З чого складається мова?» (українська мова); «Які ви знаєте музичні жанри» (курс «Мистецтво»); «Які слов'янські племена проживали на території України?» (історія України), «Яке закінчення мають дієслова минулого часу?» (іноземна мова) тощо.

При постановці запитань цього типу доречно використовувати такі питальні слова: Що таке...? Де...? Коли...? Що саме...? Скільки...? Які приклади відомі...?

Уточнюючі питання необхідні для формування у дитини здатності висловлювати свої думки. Уточнюючи, ми узагальнюємо почуте і повертаємо своє розуміння отриманої інформації співрозмовнику. Учень дізнається про те, як він тільки що висловив свою ідею. Він уточнює сказане, тим самим удосконалюючи свої мовні та розумові здібності. Відчуваючи увагу і зацікавленість з боку вчителя, учні

заохочуються до подальших роздумів. Такі питання можна використовувати на різних уроках: «Тобто, ти кажеш, що Сонце відноситься до зірок?» (природознавство); «Я зрозуміла, що ти сказав про те, що споріднені слова і однокореневі – це одне і теж?» (українська мова); «Чи правильно я зрозуміла, що Йоганн Себастьян Бах написав понад 1000 творів всіх існуючих жанрів за винятком опери?» (курс «Мистецтво») тощо.

Питальні слова, за допомогою яких формулюються уточнюючі питання: Як передати іншими словами...? Як ви розумієте...? Як пояснити іншими словами...? Чи правильно я зрозумів...?

При цьому, необхідно звернути увагу на можливі помилки при постановці уточнюючих запитань: повторення сказаного занадто докладно і дослівно; задавання не уточнюючих, а навідних запитань; прохання уточнити те, що повністю не зрозуміло; використання негативної міміки і жестів.

З першого класу можна починати використання *інтерпретаційних питань*. Спонукаючи учнів до інтерпретації, останні здобувають навички усвідомлення причин тих чи інших вчинків або думок. Звичайно інтерпретаційні питання починаються зі слів «Чому...», «Навіщо...», «Яким чином...», «Які ваші припущення...», «Яким буде ваше рішення з приводу...». Такі питання вимагають розгорнутої відповіді у вільній формі, вони дозволяють з'ясувати не те, наскільки учень запам'ятав заданий навчальний матеріал, а те, як він мислить, які думки вкладає в предмет вивчення або обговорення. Так, пояснюючи поведінку персонажів у художніх творах, діти розвивають варіативність мислення, а також здатність до усвідомлення причин своїх дій.

Приклади інтерпретаційних питань: читання – «Навіщо мені потрібно вміти швидко читати?», курс «Мистецтво» – «Для чого мені треба орієнтуватись у мистецтві та його жанрах?»; іноземна мова – «Навіщо особисто мені потрібно знати форми дієслів?» тощо. Відповіді на інтерпретаційні питання не завжди є в підручниках, і найчастіше відповіді на них не знає сам педагог. Якщо відповіді на ці питання відомі, вони з інтерпретаційних перетворюються в прості. Отже, даний тип питання спрацьовує тоді, коли у відповіді присутній елемент самостійності.

Розглянемо питальні слова, за допомогою яких формулюються інтерпретаційні питання: у яких ще ситуаціях можна застосовувати...? Хто може використовувати...? Чим може бути корисне...? Що може зашкодити...?

Рекомендації по використанню питань-інтерпретацій: задавати питання-інтерпретації потрібно тоді, коли самому цікаво почути відповіді; після свого питання і відповіді учня треба зробити паузу; протягом одного обговорення не потрібно задавати більше чотирьох питань-інтерпретацій; за один раз не вислуховувати більше двох-трьох версій відповідей.

Дуже важливо з молодшого шкільного віку вчити дітей усвідомлювати емоції, які впливають на мислення. Сприяти цьому покликані так звані *оцінюючі питання*. Йдеться про тип питань, які залучають до роботи емоційну сторону мислення. Наприклад, у якийсь момент учитель зупиняє заняття і просить когось з учнів висловити свої емоції з того чи іншого приводу: «Які почуття викликає у тебе цей твір?», «Як ти ставишся до цього героя?» (читання), «Що ти відчув після прослуховування цього музичного твору?» (курс «Мистецтво») тощо. Проте, такі дії розривають урок і при неправильному використанні можуть знизити активність класу. Тому, при використанні оцінюючих питань багато залежить від інтуїції та педагогічної

майстерності вчителя, його професійного досвіду. Розумне використання оцінюючих питань під час уроку зберігає цілісність заняття.

Використовувати оцінюючі питання необхідно за таких умов: коли вчитель чує, що будь-хто з учнів висловлює сусідові по парті своє невдоволення або задоволення від події на уроці; коли педагог бачить, що міміка і жести учнів говорять про їхнє бажання щось змінити на уроці (міміка нудьги, роздратування, збудження і т.д.).

Серед рекомендацій з використання оцінюючих питань можна виділити наступні: не варто використовувати оцінюючі питання в пікові моменти учнівської активності; потрібно вміти розпізнавати невербальні сигнали, які говорять про почуття учнів. Потім за допомогою оцінюючих питань допомогти дітям усвідомити свої почуття; не слід задавати формуючі оціночні питання. Наприклад: «Вам, діти, взагалі-то подобається вивчати музику?»; відповіді на оцінюючі питання повинні бути цікаві самому педагогу; не слід (особливо в початковій школі) вчителю першому відповідати на ним же поставлене оцінююче питання. Іноді паузи лякають учителя, і він сам починає відповідати, керуючись принципом: «Жодне питання не повинне залишатися без відповіді». Найчастіше тривала пауза свідчить про те, що питання було поставлене не зовсім вдало; не треба зловживати оцінюючими питаннями. Навіть дорослим людям буває складно говорити про свої емоції.

Творчі питання – це ті питання, які спрямовані на розвиток творчого мислення. Творчі питання у поєднанні з іншими типами питань, розвивають в учнів гнучкість мислення, здатність знаходити декілька рішень однієї проблеми. Мова йде про ті якості, які є важливими і необхідними в повсякденному житті.

Творче запитання спонукає дітей встати на місце автора, подумати про обставини написання історії, про її зміст. Завдяки творчим питанням змінюється перебіг уроку. Зазвичай в таких питаннях є частка «б»: «Як змінилися б правила української мови, якби не існувало прийменників?» (українська мова); «Як ти думаєш, що сказали б нам рослини, якби могли говорити?» (природознавство); «Як би ви вчинили в даній ситуації, якщо б опинилися на місці героя?», «Як будуть розвиватися події далі?» (читання); «Як би ви виконали цей музичний твір (намалювали картину на цей сюжет)?» (курс «Мистецтво»), «Які слова ви використаєте для привітання?» (іноземна мова) тощо.

Рекомендації по використанню творчих питань: остерігатися ділити фантазії дітей на правильні і неправильні; не варто ставити творчі питання, якщо не цікаво почути відповідь; не слід відповідати на своє ж запитання; ні в якій формі не критикувати можливі припущення учнів; цілком достатньо 4–5 творчих питань протягом уроку; після того, як всі версії будуть висловлені, важливо зробити паузу 5–10 секунд – можливо, хтось ще щось додасть. Щиро дякувати за кожну версію.

Питання, яке спрямоване на встановлення взаємозв'язку між теорією і практикою, називається *практичним*. Практичний тип питання вимагає від особистості певних дій, змін: «Як ми можемо змінити ситуацію?», «Як я буду використовувати те, про що дізнався, на практиці?», «Як можна ці знання застосувати в реальному житті?».

Будь-які знання повинні орієнтуватись на практику, тому практичні питання необхідно використовувати на будь-яких уроках. Наприклад, на уроках української мови: як ми можемо визначити правопис префіксів? Як ми можемо знайти в слові корінь?

На уроках предмету «Природознавство»: що ми можемо зробити для того, щоб

повітря стало чистішим? Як визначити сторони горизонту за компасом?

На уроках читання: як слід вчинити герою в даній ситуації? Що б ви порадили герою твору?

Рекомендації по використанню практичних питань: практичні питання бажано починати зі слів «Як ми можемо...»; необхідно, щоб у дітей під рукою були джерела, якими можна користуватися при відповіді; питання потрібно формулювати максимально точно; бажано, щоб у питанні звучала проблема, рішення якої було б важливим для учнів. Наприклад: «У наступні вихідні ми йдемо в похід. І раптом хтось загубиться. Як він може зорієнтуватися на місцевості без компаса? Запропонуйте якомога більше варіантів»; при озвучуванні учнями невірних версій, з боку вчителя неприпустимі подібні висловлювання: «Як тобі таке могло прийти в голову?!», «Ти що собі думав?!». При цьому потрібно пам'ятати, що будь-якій людині властиво помилятися, а розповідь вчителя про свої помилки в шкільному віці сприяє створенню в класі доброзичливої та відкритої атмосфери.

Здійснивши аналіз теоретичних досліджень щодо проблеми «питання вчителя», його лінгвістично-логічних визначень, та врахувавши дидактичні характеристики досліджуваного поняття, визначено сутність, особливості, функції та місце питань учителя в дидактичній системі. Охарактеризовано шість типів питань, які формують навички критичного мислення, вчать учнів інтерпретувати інформацію, аналізувати ідеї, будувати гіпотези, відстоювати власну точку зору тощо. Серед них: прості питання; уточнюючі питання; питання-інтерпретації; оцінюючі питання; творчі питання; практичні питання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Подальшої розробки потребують такі питання: 1) фактори впливу на формування техніки постановки запитань педагога; 2) залежність якості техніки постановки запитань учителя від застосовуваної ним педагогічної технології; 3) особливості формування техніки постановки запитань у студентів-майбутніх учителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов Л. Я. Социология: искусство задавать вопросы. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Институт социологии, 1998. 357 с.
2. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! [опыт работы с 6-летними детьми в подготовительном классе школы]: пособие для учителя. Москва: Просвещение, 1988. 208 с.
3. Гін А. О. Прийоми педагогічної техніки: Свобода вибору. Відкритість. Діяльність. Зворотній зв'язок. Ідеальність: посіб. для вчителів. Харків: Основа, 2015. 112 с.
4. Горский Д. П. Краткий словарь по логике. Москва: Наука, 1991. 208 с.
5. Грединарова О. М. Схема-модель функціонально-системного підходу як інструмент систематизації знань учнів і формування системного і творчого мислення. Запоріжжя: Эйдос, 2017. 60 с.
6. Запрудский Н. И. Современные школьные технологии: пособие для учителей. 2-е изд. Минск: «Белорусский Дом печати», 2004. 288 с.
7. Исакова Н. А. Функции и место вопросов учителя на уроке в начальной школе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Калининград, 2000. 252 с.
8. Матюшкин А. М. Основные направления исследования мышления и творчества. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 1. С. 9–17.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва: Педагогика, 1989. 485 с.
10. Савенков А. И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников. Москва: Сентябрь, 2003. 204 с.
11. Шишов С. Е. Мониторинг качества образования в школе. Москва: Российское педагогическое агентство, 1998. 354 с.

REFERENCES

1. Averyanov, L. Ya. (1998). *Sociology: the art of asking questions*. Moscow: Institute of Sociology [in Russian].
2. Amonashvili, Sh. A. (1988). *Hello children!* Moscow: Education [in Russian].
3. Hin, A. O. (2015). *Pedagogic techniques: Freedom of choice. Openness. Activity. Feedback. Ideality*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
4. Gorsky, D. P. (1991). *A brief dictionary of logic*. Moscow: Nauka [in Russian].
5. Gredinarova, O. M. (2017). *Scheme-model of a functional-system approach as a tool for systematization of students' knowledge and the formation of systemic and creative thinking*. Zaporizhzhia: Eidos [in Ukrainian].
6. Zaprudsky, N. I. (2004). *Modern school technologies: a manual for teachers*. Minsk: "Belarusian House of Printing" [in Belarusian].
7. Isakova, N. A. (2000). *Functions and place of teacher questions in primary school lesson* (Candidate dissertation). Kaliningrad [in Russian].
8. Matyushkin, A. M. (1984). *The main directions of the study of thinking and creativity*. *Psychological Journal, Vol. 5, 1, 9–17* [in Russian].
9. Rubinstein, S. L. (1989). *Basics of general psychology*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
10. Savenkov, A. I. (2003). *The content and organization of research training of schoolchildren*. Moscow: Sentyabr' [in Russian].
11. Shishov, S. E. (1998). *Monitoring the quality of education at school*. Moscow: Rossiyskoye pedagogicheskoye agentstvo [in Russian].